

TÜRKÇE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ

PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALI

Sovyetler Birliğinin resmen lağvolması tarihe bir dönüm noktası olarak geçecek. Sovyet döneminin bu güne devrettiği topraklar, topluluklar ve meselelerden bahsederken bu dönüm noktasının öncesini ve sonrasını belirtmek ihtiyacını hissediyorum, mümkün olsa MÖ ve MS gibi bir takvim işareti, bir ayırıcı kullanacağım ve -en azından benim ilgi alanım için-bu ayırım MÖ ve MS'dan daha anlamlı olacak. Uluslararası ilişkiler, siyaset ve ekonomi için bu dönüm noktasının önemi aşikâr. Belki genel olarak dil üzerindeki önemi, ilk bakışta aşikâr olmayan bir husus.

Dil kelimesi ile neyi kastedtiğimiz ve dili kullanım biçimimiz-büyük ölçüde-hayata bakış tarzımızla şekilleniyor ve, haliyle, politik bir nitelik oluşturuyor. Sovyetler Birliğinin çözülmesiyle birlikte politika, ekonomi, uluslararası ilişkilerin yeniden değerlendirilmesi gerektiği gibi dille ilgili bir takım var sayımların ve tanımlamaların da eski Sovyetler Birliğinin hem dahilinde hem dışında yeniden gözden geçirilmesi gerekti. Benim ilgi alanım dil; bu sebeple, Sovyetler Birliğinin çözülmesinin dil üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışacağım. Türkçenin konuşulduğu cumhuriyetlerde bu çözülmenin ne gibi tesirler uyandırdığını belirlemeye çalışacağım.

Türkiye Türkleri olarak karşımıza çıkan ilk iş isimlendirme meselesi oldu. Sovyetler Birliğinin siyasî birliği ortadan kalkmıştı ama bu topluluğa bir bütün olarak atıfta bulunma ihtiyacı-hatta kaçınılmazlığı-bir gerçektir. Bir süre "Eski Sovyetler Birliği" ibaresi kullanıldı. Kısa bir süre sonra gazetelerde "Bağımsız Devletler Topluluğu" ibaresi yer aldı ve bu isim de BDT şeklinde bir kısaltmaya dönüştü. Gel gelelim, BDT kısaltması, "bir berber bir berbere" kabilinden bir dil tuzağı gibiydi, çünkü BDT'nin DDT ile karıştırılması tehlikesi vardı. Kendi hesabıma itiraf edeyim, ilk aylarda ancak kısa bir duraklamadan sonra BDT kısaltmasını telâffuz edebiliyordum. Tabii, bu kısaltmanın telkin ettiği ikinci bir olumsuzluk daha vardı: kısaltmanın ilk harfi olan B, "Birleşik" kelimesini-daha da kötüsü "Bağımlı" kelimesini çağırıyordu. Kısaltma, B harfi ile başlamamalı mıydı yoksa? Herhalde bu şuur altı tereddütlerin neticesi olacak, ilk aylarda BDT'den bahseden kimseyi hatırlamıyorum.

Türkiye açısından bilhassa ihtiyaç duyulan bir başka isim de çözülmenin neticesinde bağımsız birer cumhuriyet hüviyetini kazanan Türk coğrafyasına, Türk nüfusuna, Türk cumhuriyetlerine topluca verilecek

isim oldu. Ve elbette bu da basit bir mesele değildi. Orta Asya Cumhuriyetleri isimlendirmesi yepyeni bir isim olarak batı terminolojisinden alındı ve benimsendi. Ne var ki bu terim coğrafi bir alanı belirliyor ve birer Türk cumhuriyeti olan Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ile birlikte etnik ve dil bakımından İran kökenli olan Tacikistan'ı da bünyesine dahil ediyor. Bu Türk Cumhuriyetleri ile Tacik Cumhuriyetinin etnik ve dil farklılığını bir kenara koyarsak coğrafyanın ötesinde bir ortak noktası daha bulunuyor, o da nüfusun müslüman olması. Orta Asya Cumhuriyetleri teriminin en önemli ve çaresiz kusuru Kafkaslarda bulunan Azerbaycan'ı bünyesine dahil edememesi.

Yeni cumhuriyetler için kullanılan iki yeni isim daha var: Türki Cumhuriyetler ve Türk Cumhuriyetleri. Bence Türk Cumhuriyetleri terimi, isimlendirilecek topluluğu en doğru biçimde isimlendirmektedir. (Bu noktada, tabii, Kratiylus diyalogunu hatırlıyoruz ve gülümsüyoruz). Türk cumhuriyetleri en doğru isimlendirmedir, çünkü ortak olunan vasfı—yani aynı soydan geldiğini—en sade biçimde ifade etmektedir. Belki Türkiye’de oturan Türklerin fizyonomisi hudutların ötesindeki Türklere pek benzememektedir, ama sanki bunun pek önemi yoktur. Rahmetli Cumhurbaşkanı Özal’ın Kırgızistan’ı ilk ziyaretinde Bişkek’te bir akının— yani saz şairinin—Özal’ı: “At üstünde gittiniz, uçakla geldiniz; gözleri çekik gittiniz, mavi gözlü geldiniz” dizeleriyle karşıladığını gazetelerden okumuştuk. Buna da zamanın akışı diyoruz.

Türk Cumhuriyetleri terimine karşılık Türki Cumhuriyetler terimine gelince, “türki” kelimesinin sonundaki i, tabii, Arapça bir ek, yani yıllardır Türkçenin bünyesinden arındırılmak istenen yabancı menşeli unsurlardan biri; ‘60’lı, 70’li yılların en somut dil kavgaları tasfiyecilik, uydurmacılık ve –sal /–sel ekleri etrafında cereyan etmiş iken ‘90’larda birden ve hep bir ağızdan “türki” gibi bir kelimenin revaç kazanmasını her halde incelememiz gerekiyor: Bence, Türkiye’de birçok kimse için Türkiye sınırları dışında Türklerin mevcudiyeti Sovyet ordusunun Bakü’yü işgaline ve daha sonra da Sovyetlerin parçalanmasına borçlu olunan bir enformasyon oldu. Bütün diğer şaşırtıcı olayların akışında bu zümre “türki” kelimesini gazetelerden duydu ve kullanmaya başladı. Diğer bir zümre için ise Türkiye dışında bir Türk mevcudiyeti bilinmekle beraber bunu anmak veya hatırlamak siyasî bir tabu veya boşluk idi. Şimdi sanki yarım asır, bir asırdır açılmayan bir dolabı açıp da içinde şimdiye kadar önemsenmemiş zerafetler keşfetmenin hoşluğu ile çağ öncesine çağırışınlar yapan bir kelimeyi seçip kullanmak gibi oluyor. Tabii, bu arada, “türki” kelimesinin Çarlık Rusyasında Türkler için ve Türkler tarafından kullanılan bir kelime olduğunu belirtmek gerekir.

“Türki” kelimesi Türkiye Türkçesi kulağına yanlış telkîler de ima ediyor. “Türki” demek suretiyle, “Türk’e ait, Türk gibi, Türk’e benzer” manalarını ifade etmiş oluyoruz. Niçin Türk Cumhuriyeti demek dururken “Türk’e ait cumhuriyet” diyerek mefhumu dolambaçlı yollardan geçirelim veya “tam Türk değil, Türk’ü andıran bir topluluğun cumhuriyeti” diyerek anlamı saptıralım?

Söz konusu cumhuriyetleri kendi memleket ismiyle isimlendirdik, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, vs. Türkiye’de bir grup, bu cumhuriyetlerin Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Kırgızistan Türk Cumhuriyeti şeklinde isim almalarından yana fikir beyan ettiler. Bu düşüncüyü beyan ederken belki Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti modelini düşünüyorlar. Şayet bu paralelliği yedi Türk cumhuriyetine de uygulayacak olursak Türkiye Cumhuriyetinin adının da Türkiye Türk Cumhuriyeti olarak değiştirilmesinin gündeme gelmesi gerekirdi.

Türk cumhuriyetlerinin arasındaki bağlardan biri de Türkçe adı verilen dilin şivelerini konuşmamız. Türkiye Türkçesi, Azerice, Özbekçe, Kazakça vs. Türkçe dediğimiz dilin şiveleri. Bu şivelere en bazılattı biri birine daha yakın, meselâ, Türkiye Türkçesi, Kıbrıs Türkçesi, Azerice, Türkmence bir grup altında toplanabilecek şiveler; buna mukabil yine bir grup altında toplanabilecek Kazakça, Kırgızca bu ilk saydığım gruba daha uzak şiveler. Bu şiveler, eski bir tarihte ortak bir noktadan dallanmıştır, yine eski tarihlerde bu dallardan da dallanmalar olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye Türkçesi, diğer çağdaş Türk şiveleri gibi bu dallanmanın bir sonucudur. Alınmalara, kırgınlığa yol açan bir ifade şeklini kaydetmek için bu hususun üzerinde duruyorum. Bazı ifadelerde, Türkiye Türkçesi kastedilerek, meselâ, “Azerice, Türkçenin bir şivesidir” deniliyor, sanki kronolojik önceliği olan şive Türkiye Türkçesi imiş, Azerice ise bunun bir kolu imiş gibi, tabii bu düşünce sakat ve asılsız. Ve bu durum da tepkilere yol açıyor.

Bu gün Türkiye’de Türkoloji ile uğraşanlar arasında en başta gelen ve en şiddetli münakaşalara yol açan konu bir terimin tanımı, yani terminoloji üzerinde odaklanıyor. Terim üzerinde şiddetli münakaşa olur mu, diyebilirsiniz, ama oluyor. Münakaşada taraflardan biri Türkiye Türkçesinin, Azericenin, Kazakçanın vs. ayrı ayrı diller olduğunu ve bu diller arasında anlaşmanın mümkün olmadığını savunuyor. Diğer ekole mensup olanlar ise Türkiye Türkçesinin, Azericenin, Kazakçanın vs. aynı dilin şiveleri olduğunu söylüyor. Yüzeyden bakıldığında tartışma bir entite için seçilen isim üzerinde—yani dil mi şive mi meselesi üzerinde—gelişiyor. Bir ekol, farklılıkları vurgulayıp Sovyet rejiminin pek tasvip ettiği “dil” terimini kullanırken diğer ekol meseleye tarihi perspektivden bakıp bütünlüğü

vurgulayan “şive” terimini kullanıyor. Farklı diller tezini savunan ekol son zamanlarda yeni bir hamle yaparak gelişmiş bir edebiyata veya yerleşmiş bir edebî dile sahip olan bu diller için şive terimini kullanmanın aşağılayıcı olduğunu ifade etti. İşte bu noktada bir Alman Türkolog da tartışmaya katıldı, Sovyetlerin öngördüğü gibi 30-40 Türk dilinin bulunmadığını, bunların bir kısmının sunî ayırımlar olduğunu, bir kısmının da birbirlerine yakınlığı sebebiyle şive telâkkî edilmesi gerektiğini, belki dört Türk dilinden söz edebileceğimizi yazdı.

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığını almasından sonra gündeme gelen bir konu da alfabe değiştirme konusu oldu. Bu değişme Kirilden vazgeçip yerine büyük bir ihtimalle Lâtin alfabesini getirmek üzere düşünülüyor. Azerbaycan Kirilden Lâtin alfabesine geçmesini kanunen tescil etti. Alfabe konusu diğer cumhuriyetlerin parlâmentolarına geldi, görüşüldü, tekrar görülecek. Fakat bu gün cumhuriyetlerde çözüm bekleyen daha acil problemler var; meselâ, hangi harflerle olursa olsun kitap basmak için kâğıt yokluğu veya Lâtin harfleri ile kitap basmak için baskı teşkilâtı. Sovyet Türkleri, Lâtin alfabesini bundan önce kullanmışlardı; 1920’li yılların sonunda, ilk önce Yakutlar, daha sonra diğer Türk toplulukları Lâtin alfabesine geçtiler fakat 1928’de-Azerbaycan’dan iki yıl sonra-Türkiye de Lâtin alfabesine geçince Stalin, siyasî sebeplerle Kiril alfabesini resmî alfabe durumuna getirdi.

Cumhuriyetlerin Lâtin alfabesine geçmesiyle ortak alfabe tesis edilmiş olacak. Ancak, ortak alfabe terimi de bazılarınca yanlış algılanmakta; ortak dil meselesiyle karıştırılmakta. Sanki cumhuriyetler Lâtin alfabesini kullanmaya başlar başlamaz bu şivelerde yazılan ve söylenenin her kelimesi bizce anlaşılacak ve bizim yazıp söylediklerimiz onlarca anlaşılacak. Tabii, durum böyle olmayacak. Fakat son derece naif olan bu düşüncenin bir doğruluk payı var, şöyle ki aşına olmadığımız yabancı bir alfabe en bildik bir kelimeyi bile teşhis etmemize müsaade etmez. Ortak alfabe, bu şivelerde yazılanları en azından kıraat şeklinde okuyabilmemize, bize yakın şivelerin metinlerinin büyük bir kısmını anlayabilmemize, daha uzak şivelere ise ortak kelimelerden hareketle metnin belki bir kısmını veya belki sadece birkaç kelimesini anlayabilmemize izin verecek. Fakat her halükârda aramızdaki iletişimi arttıracak.

Bütün Türk cumhuriyetlerinde kullanılacak ortak bir edebî dil meselesi de yine ayrı bir konu. Türk şiveleri arasında birtakım farkların olduğunu ve bu gün için ancak bir çeşit sathî sözlü anlaşmanın mümkün olabileceğini düşünürsek şu soruları sormaya yöneliyoruz. Acaba 8. yüzyılda mevcut olan veya mevcut olduğunu farz ettiğimiz bir ortak edebî dil bu gün için

mümkün mü? Acaba zaman içinde bu günün çağdaş Türk şivelerinin birbirine yaklaşması ve nihayetinde bir tek dile dönüşmesi mümkün mü?

Önce birinci soruyu, ortak edebî dil meselesini ele alayım: bu gün eski Sovyetlerdeki Türk cumhuriyetlerinin ortak anlaşma dili, ortak edebî dili Rusça, fakat biz de eski Sovyetler dışında yaşayan Türkler bu zemini paylaşmıyoruz. Bununla birlikte, bu cumhuriyetlerde Türkiye Türkçesine büyük bir rağbet var. Geçen yaz Bişkek'teyken Millî Müze'de çalışan genç bir bayan memurun elinde Türkçe-Rusça bir sözlük gördüm, sessizce bu sözlükteki Türkçe kelimeleri öğreniyordu. Yine bildiğimiz üzere Türkiye bu yıl cumhuriyetlerden on bin kadar öğrenci kabul etti. Bu hadisede önemli olan husus Türkiye Türkçesini öğrenme arzusunun olması. Akımın yönü Türkiye Türkçesine doğru. Bu gün için diğer yönler doğru bir akım gözlemlemiyorum, cumhuriyetlere-hele cumhuriyetlerin şivelerini öğrenmek üzere-okumaya giden öğrenci sayısı yok denecek kadar az. Bununla birlikte, Türkiye Millî Eğitim Bakanlığının Türkiye'deki liselerde Türk şivelerini ve cumhuriyetlerin edebiyatını okutmak üzere hazırlık yaptığını duyuyoruz, hatta benim bildiğim bir lisede şive konusunda bir çeşit tatbikata da geçildiğini duydum.

Bu verileri değerlendirdiğimde Türkiye Türkçesinin revaç kazanacağını, geçerli Türk şivesi durumuna gireceğini görüyorum. Bunu söylerken Azerilerin, Özbeklerin, Kazakların kendi şivelerini bırakıp Türkiye Türkçesi konuşmaya başlayacakları, Türkiye Türkçesinde yazı yazıp edebiyat üreteceklerini söylemek istemiyorum, böyle bir şeyin olabileceğini de sanmıyorum. Sovyet sistemi "halk" tabir ettiği toplulukların yazı dilinin gelişmesini veya oluşmasını sağladı. Neticede sadece Sovyet Cumhuriyetleri değil, Yakut, Çuvaş, Tuva, Tatar, Kumuk, Nogay gibi eski otonom cumhuriyetler ve muhtar bölgelerdeki halklar da yazı dili geliştirdiler. Türkiye Türkçesinin arzulanan dil olacağını-bizde İngilizcenin "tercih sebebi" olması gibi revaçta olacağını-ve belki ileride cumhuriyetlerin iletişim dili olacağını düşünüyorum. Hatta belki cumhuriyetlerde ikamet eden Rusların da Avrasya kanalı sayesinde biraz Türkiye Türkçesi kapacaklarını zannediyorum. Kırgızistan'da Rus otel resepsiyonistlerin Türkçe şarkı programlarını heves ve merakla izlediklerini gördüm.

Bu anlamdaki ortak dile "iletişim dili" denilmesinin doğru olacağını düşünüyorum, çünkü ortak dil terimi ile birçok kimse farklı bir oluşumu tahayyül ediyor. Tahayyül edilen oluşum ise biraz o şiveden, biraz bu şiveden bir şeyler almak suretiyle oluşacak bir nevi Türk esperantosudur. Tabii, Türkiye'de birçok kimsenin farz ettiği oluşum esas itibariyle Türkiye Türkçesine Türk şivelerinden serpiştirilmiş birkaç kelime ile ortaya çıkan

dildir. Türkiye Türkçesine, Türk şivelerinden kelime alınması uygundur, fakat Türk esperantosunu hayali bir çözümdür.

Türk cumhuriyetlerinde-Baltık cumhuriyetlerinde olduğu gibi- dil konusunda büyük hassasiyet gelişti. Meselâ, Azerbaycan'da Elçibey Rus televizyonunda bile konuşurken Azerice konuştu. Birçok Rusça isim-sokak, meydan, yerleşim merkezi isimleri, coğrafi isimler-silinip yerine ya yeni isimler bulundu veya Sovyet idaresinin koyduğu Rusça isimlerden önce konulmuş isimler canlandırıldı. Meselâ, Bakü'de Lenin meydanı yerine Azatlık meydanı, Bişkek'te Çarlık Rusyası generalinin adı olan Frunze yerine Bişkek isimleri konuldu. Önümüzdeki yıllarda kartograflara pek çok iş düşüyor. Ama her cumhuriyette harita basacak teknoloji ve kuruluş var mı, emin değilim.

Türk cumhuriyetlerinin hiçbiri Rus asıllı vatandaşlarından o cumhuriyette konuşulan Türk şivesini konuşabildiklerini belgeleyecek bir imtihandan geçmelerini talep etmedi. Baltık cumhuriyetlerinde bu konu gündemde. Dil konusu elbette basit bir konu değil; birkaç nesilden beri Kazaklar, Azeriler, Özbekler vs. tedrisat dili Rusça olan okullarda okumayı makbul saymışlar, ana dilde tedrisat yapan okullar ikinci sınıf sayılmış. Rus diliyle eğitim görmek yıllarca bir prestij unsuru olmuş iken, yüksek eğitim için daha iyi kapılar açmış, iş imkânları bakımından sadece söz konusu cumhuriyette değil, belki Moskova'da iş imkânı sağlamış iken bu ön yargı birikimini değiştirmek somut plânlama ve somut ödüllendirme gerektirecek. Cumhuriyetlerin dil politikasını ilgiyle izlemeye devam edeceğiz.

Türk Dili, TDK Yay.S.:500, Ankara 1993